

De paradox van zelf en ander

De wisselwerking tussen de Opstand en de katholieke identiteit in drie contrareformatoren*

In dit artikel onderzoekt neerlandicus Amber Souleymane de identiteitsvorming van een vroegmoderne katholieke dichter. De vraag hoe de dichter zich daarbij tot de Opstand verhoudt staat centraal. Aan de hand van drie in handschrift verzamelde refreinen laat ze zien hoe de identiteit van het katholieke ‘zelf’ tot stand komt bij een uiteenzetting van de geuzen als ‘de ander’. Souleymane beargumenteert dat deze verhouding tussen zelf en ander niet uitsluitend vijandig, maar complexer is dan in het verleden is betoogd: hoewel de dichter zich hoofdzakelijk lijkt af te zetten tegen de geuzen, pleit hij ook voor het herstel van de eendracht.

In 1924 wijdde volkskundige P.J. Meertens een artikel aan een vroegmodern verzamelschrift (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 72 J 48) met contrareformatorense rederijkersteksten over de eerste jaren van de Opstand. De teksten zijn in de tweede helft van de zestiende eeuw bijeengebracht door de Kampense schout Claes Witte (voor 1519-1576?/voor 1580),¹ die zich in het dagelijkse leven actief inzette tegen de verspreiding van reformatorense literatuur. (Meertens 1924: 258) Het handschrift bevat onder meer drie refreinen waarin de anonieme dichter reflecteert op de ontstane religieuze verdeeldheid in de samenleving als gevolg van de rebellie van 1566. De anonieme dichter van de refreinen moet volgens Meertens ‘een felle haat tegen de geuzen en hun volgelingen’ hebben gehad, om reden waarvan hij de refreindichter als geestverwant van Anna Bijns beschouwt. Het werk van de anonieme dichter acht hij overigens wel van mindere kwaliteit. (Meertens 1924: 260) Hij zet vervolgens niet uiteen waaruit die ‘felle haat’ precies blijkt. Sinds Meertens de literaire kwaliteit van de refreinen in twijfel trok, hebben de gedichten nauwelijks nog aandacht van literatuuronderzoekers weten te trekken.

De refreinen zijn daarentegen bij uitstek geschikt voor literair-historisch onderzoek naar de individuele identiteitsvorming van vroegmoderne katholieken. In de

* Ik wil graag Bart Ramakers en Femke Kramer bedanken voor hun waardevolle opmerkingen op een eerdere versie van dit artikel.

1 Witte verschijnt voor het eerst in de archieven in 1519 (Kampen inv.nr. 78-1) en moet daarvoor dus zijn geboren. Hij overleed wellicht kort na november 1576 (Kampen inv.nr. 81), maar in ieder geval voor 1580: in 1580 verschijnt zijn vrouw, Aeltgen Lulofs, namelijk als weduwe van ‘Claes Witten, in leven scholt te Kampen’ in de archieven. (Arnhem inv.nr. 503)

refreinen creëert de dichter een ruimte waarin hij zijn identiteit kan construeren. Hij zet zich in eerste instantie af tegen de geuzen, die ‘de ander’ representeren en zijns inziens de aanstichters zijn van de door hem gehekkelde tweedracht, maar door vervolgens op te roepen tot het herstel van de eendracht lijkt de dichter de verschillende groepen te willen verenigen. De verhouding tussen de katholieke dichter en calvinistische geuzen is daarom problematisch, en bovendien genuanceerder dan Meertens doet voorkomen. De refrainen geven niet alleen inzicht in de identiteit van de dichter, maar ook in die van de lezer. Het kleine formaat van het handschrift impliceert dat het een leesfunctie heeft gehad, en dat de teksten dus – mogelijk in groepsverband – werden gelezen.² Door de geuzen te marginaliseren zou een vroegmoderne katholieke lezer, zoals Claes Witte, zich makkelijk kunnen identificeren met de refraindichter. In dit artikel onderzoek ik de wisselwerking tussen de Opstand en de katholieke identiteit in het handschrift van Witte.³ Centraal staat de paradoxale verhouding tussen de refraindichter en de geuzen: in hoeverre relateert de dichter zich aan de geuzen bij de constructie van zijn ‘eigen’ identiteit? Het doel van dit artikel is dan ook om de identiteit van de refraindichter te reconstrueren.

Vroegmoderne verzamelhandschriften en identiteitsvorming

Vroegmoderne verzamelhandschriften zijn lang verwaarloosd door literatuurhistorici; men beschouwde de in handschrift verzamelde teksten doorgaans als oninteressant, omdat die de drukpers nooit hebben ‘bereikt’. Aangenomen werd dat de teksten slechts als kopij dienden. Literatuurhistoricus Nelleke Moser heeft daarentegen aangetoond dat verzamelhandschriften in de vroegmoderne tijd ook een leesfunctie hadden, en mogelijk binnen leesgroepen functioneerden. Het handschrift was in de vroegmoderne tijd dus niet alleen een middel om teksten voor de drukpers op af te leveren, maar ook om leesteksten in te verzamelen, al dan niet met de intentie om gelijkgestemde individuen tot een groep te verbinden en persoonlijke banden te versterken. (Moser 2003) Door middel van het handschrift kon men gedeelde ideeën en waarden bovendien in gesloten kring uitwisselen. (Love 1993: 177-178) Daarbij waren het voordragen van poëzie en het zingen van liederen op zichzelf al sociale activiteiten die doorgaans in groepsverband plaatsvonden. (Van der Poel 2020) Poëzie was vanwege haar emotionerende functie een krachtig medium, dat zowel het collectieve geheugen van een groep kon beïnvloeden als de identiteit van die groep kon vormgeven. (Kessler, Kundert & Oosterman 2020) Dat geldt in het bijzonder voor reformatorische en contrareformatorische teksten, waarin de identiteit van ‘het zelf’ wordt afgezet tegen die van de religieuze ander (*othering*). (Spivak 1985)

- 2 Het handschrift bestaat uit 58 papieren bladen en is in oblong octavo. Dat formaat is gangbaar voor contemporaine liedboekjes en leent zich bij uitstek voor de voordracht. (Gumbert 2001: 78)
- 3 Op de drie refrainen volgt nog een onvolledig gedicht dat Meertens ook tot de refrainen rekent. (1924: 263-264) Zie ook Van Elslander 1953: 24. In dit artikel wordt dat vierde gedicht niet meegenomen in de analyse.

Historicus Judith Pollmann heeft reeds aangetoond dat korte, persoonlijke (literaire) teksten vruchtbare casus bieden voor onderzoek naar de identiteit van een katholiek individu:

Together, these diaries and chronicles, poems and songs, pamphlets and tracts, enable us to listen to Catholic men (and a few women, too), rather than to their institutions, to hear what they have to tell us about the events that were to change their lives forever. (Pollmann 2011: 11)

De studie van Pollmann is een belangrijk ijkpunt in het huidige onderzoek naar de identiteit van katholieke individuen in de vroegmoderne tijd. Voorheen richtte het onderzoek zich slechts op reformatorische denkbeelden over de identiteit van het zelf, niet op wat de Reformatie betekende voor de identiteit van de aanhangers van het oude geloof. Individualisme werd doorgaans opgevat als iets van het protestantisme; collectivisme 'hoorde' bij het katholicisme. Zo'n vijftig jaar geleden ontstond er langzamerhand meer interesse voor de vroegmoderne geloofsbeleving van katholieke leken. Dit leidde tot nieuwe inzichten over de uitoefening van het katholicisme in de vroegmoderne tijd: er bleek een discrepantie te bestaan tussen enerzijds de normatieve idealen en anderzijds de daadwerkelijke uitoefening van het geloof. Dit riep nieuwe vragen op: hoe verhield het geloof zich tot de katholieke identiteit? Volgens Pollmann ligt de focus van het onderzoek toch nog vaak op de ervaringen van een gemeenschap, niet zozeer op die van individuele katholieken en kleine sociale of familiale groepen. (Pollmann 2013: 160-161, 170)

In navolging van Pollmann analyseer ik de door Witte verzamelde refrainen om inzicht te krijgen in de identiteitsvorming van een vroegmodern katholiek individu. Om de identiteit van de refraindichter te reconstrueren zal ik per refrain voorbeelden van othering analyseren. Othering wordt hier gedefinieerd als het dialectische proces waarbij de identiteit van een groep door (iemand uit) een andere groep wordt vormgegeven. Dit proces is dialectisch omdat de identiteit van zowel de ander als het zelf wordt vormgegeven: het zelf presenteert zich – al dan niet expliciet – als een pendant van de ander. Bij othering is er doorgaans sprake van een hiërarchische verhouding tussen het zelf en de ander, waarin de (begeerde) macht van het zelf boven die van de ander wordt geplaatst. Het zelf beroept zich daarvoor vaak op deugden die het naar eigen zeggen bezit en schrijft de ander karakteristieken toe die vervolgens bekritiseerd of bespot worden. Op basis van subjectieve overtuigingen creëert het zelf dus een binaire oppositie. (Spivak 1985)

*Poëzie was vanwege haar
emotionerende functie een
krachtig medium, dat
zowel het collectieve
geheugen van een groep
kon beïnvloeden als de
identiteit van die groep kon
vormgeven.*

De religieuze verdeeldheid

Met het satirische opschrift ‘Anno 1566 ghuese clucht – Anno 1567 ghuese vlucht – Refreijn uter lucht’, dat als titel van het eerste refrein (fol. 19r-21r) fungeert, beschrijft de dichter de geuzenbeweging als een mislukking. In dit refrein omschrijft hij de geuzen als opstandig, rancuneus en koppig; ze worden aangeduid als ‘anhangers’ van ‘Calvinus’, ‘rebellens’, ‘loegenversierders’ en ‘onnoselen’.⁴ Volgens de refreindichter hebben de geuzen het ‘volck’ tot oproer verleid, en dus tweedracht veroorzaakt. De dichter presenteert zichzelf daarentegen als vredig en harmonieus, en roept ‘alle Catholijke mijnschen’ op zich eveneens ‘eendrachtich’ op te stellen. Door de geuzen in verband te brengen met de ontstane tweedracht en de katholieken met de begeerde eendracht, maakt de dichter duidelijk onderscheid tussen deze twee groepen. Opmerkelijk is het gebruik van het woord ‘volck’: hoewel de dichter met deze formulering zou kunnen suggereren dat hij alle bewoners van het land bedoelt,⁵ doelt hij alleen op de opstandelingen die door de geuzen zijn verleid, en dus niet op de gehele bevolking.⁶

Het opschrift zinspeelt op het zogenaamde ‘Smeekschrijft der Edelen’, dat de geuzen op 5 april 1566 aanboden aan hun landvoogdes Margaretha van Parma en waarin ze pleitten voor de beëindiging van de brute vervolging van ketters en voor de afschaffing van de Inquisitie. Nadien zouden de aanhangers van het calvinisme in de Nederlanden steeds drastischer worden in hun verzet, met als hoogtepunt de Beeldenstorm in augustus van dat jaar. In 1567 lijkt het tij te keren: Filips II vervangt Van Parma voor Alva, die begint met de vervolging en onderdrukking van de opstandelingen. Veel van hen vluchtten daarom naar het buitenland. (Porteman & Smits-Veldt 2016: 47-48, 74) De refreindichter vat de gebeurtenissen van 1566 samen als ‘ghuese clucht’, oftewel de grap van de geuzen, en met ‘ghuese vlucht’ doelt hij op de ballingen; de dichter maakt de geuzen vooral tot een voorwerp van spot. Dat gebeurt tevens in de satirische stokregel van dit refrein: ‘Gheusen, decket u nuesen, dat men u nijet en kent.’ De geuzen zijn (ogenschijnlijk) verslagen en op de vlucht geslagen, en worden vernederd door de refreindichter.

In de openingsverzen van dit refrein schetst de dichter een beeld van de religieuze verdeeldheid in de samenleving:

Waer ick mij wende ofte waer ick mij kiere,⁷

wel doermerkende Calvinus lere,

bevijselijck sijn anhangens seer seditieus.

seditieus: opstandig

4 De refreintekst wordt in dit artikel geciteerd naar de transcripties van Meertens (1924: 280-287) en is waar nodig door mij voorzien van woordverklaringen. Deze transcripties zijn opgenomen als bijlage in de webversie van dit artikel.

5 Zie Middelnederlandsch Woordenboek (M N W): ‘volc’.

6 Deze betekenis van ‘volck’ wordt in dit artikel overgenomen.

7 Deze regel is ontleend aan de eerste versregel van het derde refrein uit Bijns’ bundel van 1567 (zie bijvoorbeeld ed. Kessler & Oosterman 2007: 36).

Elck draecht hem all waer hie de Here,
waer dat men coemtt tis Vijve le ghues!
Men mach well segghen vijse vaes,
want sie maken discoert, twijst, twijdracht. (fol. 19r)

Vanaf het begin van dit refrein maakt de dichter de tegenstelling tussen zelf en ander duidelijk. Voor die oppositie doet hij in eerste instantie een beroep op de verschillende geloofsovertuigingen van de twee groepen. Door de geuzenbeweging te krenken plaatst de dichter – het ‘ick’ in het gedicht – zichzelf immers tegenover de geuzen, die het calvinisme (en hun slagzin) verspreiden. Hij ziet de geuzen dan ook vooral als oproermakers die tot tweedracht aanzetten. Dat wordt benadrukt door de opsomming van ‘discoert, twijst, twijdracht’, die vooral een retorisch doel heeft. De dichter is zelf daarentegen toeschouwer van het geheel. In tegenstelling tot zijn calvinistische tegenhangers neemt hij slechts waar hoe die zich opstellen en gedragen. De tegenstelling tussen de dichter en de geuzen heeft dus niet alleen te maken met geloof, maar vooral met opstandigheid of het gebrek daaraan: de opstandige calvinisten vormen een bedreiging voor de door het katholieke individu begeerde eendracht. De geuzen zetten het volk immers aan tot oproer: ‘want alle oproer hebben sie den volke ingeprentt.’ (fol. 19r) Het verwijt dat de edelen het volk verkeerde ideeën zouden hebben gegeven is een vaker voorkomend motief in vroegmoderne katholieke teksten. (Pollmann 2011: 87) Het volk wordt op die manier als de slachtoffers van de geuzen voorgesteld, waardoor de dichter de geuzen iets kwaadaardigs toeschrijft.

In de volgende strofen spreekt de dichter zich uit over de politieke omwenteling in 1567. Zoals gezegd leken de calvinisten na de komst van Alva verloren (in de herfst zou het tij daarentegen alweer keren). (Pollmann 2011: 83-85) De refreindichter bespot de ballingen die noodgedwongen naar het buitenland hadden moeten vluchten: ‘Waer sijdt ghij nu Ghuesen alle toe samen?’ (fol. 19v) Hiermee haalt hij niet alleen de geuzenbeweging onderuit (die is immers stukgelopen), maar onderstreept hij ook de superioriteit van de eigen groep, die getriomfeerd heeft. De dichter beklemtoont vervolgens de immorele aard van de geuzen: ze zetten eerst het volk op tegen de overheid en ‘verweckende haer tot oproer’ om vervolgens op de vlucht te slaan, waardoor slechts het volk gestraft wordt (‘Nu worden sommijge an boemen geknocht’). (fol. 19v) Met de satirische stokregel richt de dichter zich aan het einde van elke strofe tot de ballingen die hun lot proberen te ontkomen, waardoor de dichter herhalend de spot drijft met de mislukte geuzenopstand. Het vluchten zou overigens tevergeefs zijn, want ‘ghij [geuzen] worden vervolcht, waer ghij crupen oft rent.’ (fol. 20v) Hiermee stelt de dichter de eigen groep wederom voor als de machthebbers – in het bijzonder Alva – die de inferieure geuzen zullen opsporen. Met ‘crupen’ schrijft hij de geuzen bovendien iets dierlijks toe, iets wat hij in het volgende refrein vaker zal doen.

Na de tekortkomingen van de geuzen te hebben benadrukt, richt de dichter zich in de laatste strofe tot zijn eigen groep:

Prijnchelijcke broeders, alle Catholijke mijnschen,
laet ons eendrachtich Godts ghenade bidden end wijnschen
voer onsen Conijnck andachtich ende stedijch stedijch: standvastig
om de rebellen toe straffen (fol. 20v)

De dichter onderstreept het eerder geschetste onderscheid tussen het zelf en de geuzen: de dichter is in tegenstelling tot de geuzen niet opstandig. Hij roept katholieken op om genade te bidden; het straffen van de rebellen is de taak van de ‘Conijnck’. De dichter beklemtoont dat verlossing alleen mogelijk is door Gods genade. Dit sluit aan bij de contemporaine overtuiging binnen de katholieke gemeenschap dat katholieken (zowel leken als geestelijken) ook schuld hadden aan de opkomst van ketterij: de vervallen mensheid werd getroffen door Gods straffende gerechtigheid. Het enige dat men kon doen was *het zelf beteren*. (Pollmann 2011: 57-73) De refreindichter benadrukt dan ook de kracht van het gebed. Daarmee distantieert hij zich van de geuzen, die immers tot tweedracht aanzetten. Zo bezien bezit de refreindichter bepaalde waarden die ontbreken bij de geuzen.

De antithese van het zelf

Met het opschrift ‘Een ander, anno 1567 in Julio’ wordt het tweede refrein (fol. 21r-23r) duidelijk in 1567 gesitueerd. In dit refrein omschrijft de dichter de geuzen als gevaarlijk, bedrieglijk en onzedelijk; ze worden aangeduid als ‘wolff’, ‘ghescoeren aepen’ en ‘vossen’. Volgens de refreindichter zijn de gevluichte geuzen laf omdat zij hun straf proberen te ontkomen. Dat benadrukt hij onder andere in de stokregel van dit refrein: ‘Sie moeten als vossen in haer hoelen crupen.’ De dichter presenteert de katholieken daarentegen als machthebbers, aan wie de geuzen zijn onderworpen. Zo bezien creëert de dichter een hiërarchische verhouding tussen de katholieken en de geuzen. Hij begint het refrein met een retorische vraag waarmee hij zichzelf duidelijk tegenover de geuzen positioneert: ‘Segt, hoe moegen de Ghuesen nu all vaeren?’ Hij schrijft vanuit het standpunt van de katholieken en reflecteert spottend op de mislukte geuzenopstand. Ook in dit refrein beklemtoont hij dat de rebellen het volk hebben misleid, waardoor hij subtiel onderscheid maakt tussen de geuzen (de oproermakers) en het volk (de misleide opstandelingen). Op die manier differentieert hij bovendien opnieuw tussen de drie groepen (katholieken, geuzen en volk).

In het refrein onderstreept de dichter de inferioriteit van de geuzen door die met dieren te vergelijken. Dieren waren immers geschapen voor de mens om over te regeren. (Genesis 1:26-30) In vroegmoderne teksten worden dieren dan ook vaak gebruikt om de machtspositie van de mens te illustreren. (Fudge 2000: 4) De refreindichter bespot de leuze van de geuzen (‘Vijve le geus’), die zij zijns inziens ‘crijthen ende baeren’. (fol. 21r) Met ‘crijthen’ wordt doorgaans naar dierengeluiden verwezen,⁸ en met ‘baeren’ naar de geluiden die zwijnen kunnen maken.⁹ Met het verspreiden van hun slagzin

8 Zie MNW: ‘criscen’.

9 Zie MNW: ‘baren’.

– en daarmee bovendien het verkondigen van hun identiteit – gedragen de geuzen zich volgens de dichter dus als dieren, waardoor hij die marginaliseert. In de vroegmoderne tijd werd de mogelijkheid tot het gebruik van taal doorgaans aangehaald als bewijs van de superioriteit van de mens ten opzichte van het dier. (Raber 2015: 292) Door de taaluitingen van de oproermakers met dierengeluiden te vergelijken, wordt dit uniek menselijke vermogen aan de geuzen ontzegd.

Daarnaast vergelijkt de refr eindichter de geuzen met wolven: ze verderven het volk, zoals een wolf schapen kan ‘vernijelen’. (fol. 21v) In de literatuur zijn wolven doorgaans de meest gevreesde en verachte dieren. (Ferber 2007: 240-241) Zo worden de geuzen dan ook gepresenteerd: ze zijn een gevaar voor het volk. Met deze vergelijking zinspeelt de dichter bovendien op de notie over valse profeten, die zich volgens Jezus als wolven in schaapskleren onder de mensen manifesteren. (Mattheüs 15:7) Hiermee benadrukt hij de bedrieglijke aard van de geuzen. Zo ook met ‘ghescoeren aepen’. (fol. 21v) Apen werden doorgaans geassocieerd met imitatie (*na-aperij*): ze zouden de mens tevergeefs proberen te imiteren. (Fudge 2000: 30) Met ‘ghescoeren’ legt de dichter de nadruk op de zogenaamde poging van de niet-menselijke geuzen om zich succesvol onder het volk te manifesteren.

De refr eindichter creëert met deze vergelijkingen een tegenstrijdig beeld: hoewel mensen superieur zijn aan dieren vormen die tegelijkertijd een gevaar voor de mens. In sommige opzichten zijn dieren dus machtiger dan mensen. Dat geldt ook voor de geuzen. Over het algemeen nemen die een inferieure positie in, maar in hun opstandigheid overtreffen ze het zelf, dat immers voor het herstel van de eendracht pleit. De opstandigheid van de geuzen is bovendien zorgelijk omdat het volk als schapen achter ze aanloopt. Zo bezien betreft het een gedachteloze rebellie. Het volk neemt daarbij weer een slachtofferrol in: het is ten prooi gevallen aan de geuzen. Daarmee wordt niet alleen de lichtvaardigheid van het volk onderstreept, maar ook de valsheid van de geuzen, die in de stokregel immers telkens met vossen worden vergeleken. Hiermee beklemtoont de dichter de sluwe aard (zoals een vos dus) van de ballingen, die zich achterbaks terugtrekken ‘in haer hoelen’ terwijl het geïndoctrineerde volk vervolgd wordt. (Ferber 2007: 81-82)

In de princestrofe wordt de vosmetafoor vervolgens verder uitgewerkt. Net als in de vorige versregels ontnemt de refr eindichter de geuzen hun menselijkheid. Dat doet hij niet alleen door de geuzen te vereenzelvigen met vossen (‘Nu derven de vossen van vresen nijet kijcken’), maar ook door die dierlijke karakteristieken toe te schrijven: ze ‘crupen’, en houden zich schuil in ‘haer hoelen’. (fol. 23r) Het zijn beesten en daarom zijn ze zowel onderworpen aan als een gevaar voor het zelf, want beesten zijn roekeloos, sluw en gewelddadig (zoals uit de tekst bleek). Het zelf stijgt boven de

*Het zijn beesten en daarom
zijn ze zowel onderworpen
aan als een gevaar voor het
zelf, want beesten zijn
roekeloos, sluw en
gewelddadig.*

geuzen uit vanwege zijn zedelijkheid, maar erkent ook de bedreiging die zijn inferieure tegenhangers vormen. In tegenstelling tot het zelf, handelen die vooral instinctief (zoals dieren) en dus niet rationeel. Opvallend is daarnaast de keuze voor de tegenwoordige tijd bij de uiteenzetting van de vosmetafoor en de verleden tijd bij die van de wolfmetafoor. De geuzen traden eerst (in 1566) als wolven op: ze manifesteerden zich onder het volk en waren gevaarlijk. In 1567 sloegen ze op de vlucht en trokken ze zich (als vossen) terug. De dichter impliceert dat de geuzenopstand is mislukt en onderstreept zo wederom de nederlaag van de geuzen na de komst van Alva (net als in het eerste refrein). Het gevaar dat de ‘wolven’ aanvankelijk vormden is geen actueel probleem. De geuzen vormen wel een bedreiging voor de door de dichter begeerde een-dracht, maar vooral op de achtergrond (‘als vossen in haer hoelen’).

De erkenning van eigen zondigheid

In de hierboven besproken refreinen zinspeelt de dichter op het einde van de rebellie. De zogenaamde nederlaag van de geuzen wordt in het derde refrein (fol. 23v-25r) verder uitgewerkt. In dit refrein omschrijft hij de geuzen als onnozel, zondig en misdadig; ze worden aangeduid als ‘een kijndeken jonck’, de ‘dienaeren’ en ‘ondersaten’ van Filips II, en ‘ballijnghen’. In het refrein smeken de geuzen om genade, zoals de dichter met het opschrift, ‘De Goesen bidden ghenade’, suggereert en met de stokregel herhaaldelijk benadrukt: ‘vergeefdet ons, want wij wijsten nijet wat wij deden.’ De refreindichter presenteert de katholieken wederom als de machthebbers aan wie de geuzen zijn onderworpen.

In de eerste strofe van het refrein laat de dichter de geuzen aan het woord. Ze erkennen hun eigen zondigheid en doen een beroep op de barmhartigheid van Filips II. Hiermee wordt wederom geïmpliceerd dat de Opstand is stukgelopen. Opmerkelijk is dat de refreindichter zich kennelijk heeft verplaatst in de ‘ge-otherde’ groep en die een stem heeft gegeven. De binaire oppositie tussen zelf en ander wordt daarmee enigszins doorbroken: het zelf kan zich tijdelijk in de ander verplaatsen en bevindt zich in feite tussen de *binaries*. Desondanks worden de geuzen gemarginaliseerd. Ze zijn de protagonisten van een mislukte rebellie, die met hangende pootjes om genade moeten smeken. Door de inferioriteit van de geuzen te onderstrepen blijft de superioriteit van het zelf gewaarborgd. Doordat de dichter zich in de ander kan verplaatsen wordt het onderscheid tussen de twee groepen vaag, maar blijft die wel bestaan.

Bovendien beklemtoont de dichter het onderscheid tussen zelf en ander door de daden van de geuzen op neerbuigende wijze te vergelijken met die van een kind. Hij zet een beeld neer van een jong, zwak kind dat zich niet bewust is van zijn ‘mijnsdaen’ en schrikt van ‘tanschijn sijns vaders vresende sclaege’. (fol. 23v) De vader representeert de autoriteit, het kind de onderworpenen. De vader is zich bewust van de onnozele aard van zijn zoon en ontfermt zich over ‘sijn kynt onbeswaerdt’. (fol. 23v) De barmhartigheid van de vader (‘want de tranen des kijnts hem therte doerknaegen’) redt de jongen dus van zijn straf. (fol. 23v) Volgens de dichter is zo ook ‘Christus over ons barmhartijch’, die immers niet ‘des sonders doot noch haer claege’ begeert, maar ‘hon bekieren’.

(fol. 23v) De geuzen representeren het onnozele kind, Filips de barmhartige vader. Opmerkelijk is dat de dichter op lijkt te roepen tot medelijden: vergeef ze, want ze wisten niet wat ze deden. Hiermee verwijst hij naar de woorden van Christus aan het kruis: 'Vader, vergeef hun, want ze weten niet wat ze doen.' (Lucas 23:34.) Door de daden van de geuzen met die van kinderen te vergelijken schrijft de refreindichter de geuzen iets onschuldigs toe. Kinderen maken snel fouten, maar zijn ook sneller te vergeven; ouders mogen zowel corrigeren of straffen als vergeven. (Fudge 2000: 40-41) Met deze vergelijking lijkt de dichter voor een vreedzaam herstel van de eendracht te pleiten.

Het motief van vergiffenis wordt in de volgende strofen op vergelijkbare wijze uitgewerkt. De refreindichter beroept zich wederom op de Bijbel, in het bijzonder op de barmhartigheid van Christus en de zondigheid van de mens. Daarbij plaatst hij steeds Christus' barmhartigheid in lijn met de barmhartigheid van Filips II (net als in de eerste strofe). De zondigheid van de mens gebruikt de dichter (al dan niet in combinatie met het lijden van Christus) om de stokregel waarin de geuzen om genade vragen in te leiden: 'vergeefdet ons, want wij wijsten nijet wat wij deden.' Centraal in dit refrein staat dan ook de smeekbede van de geuzen en de barmhartigheid van de vorst. De kloof tussen zelf en ander lijkt op die manier te overbruggen: de geuzen moeten hun zonden erkennen en om genade smeken (en zich bovendien bekeren), die de barmhartige vorst uiteindelijk zal schenken. Dit is paradoxaal: de kloof tussen zelf en ander is alleen te overbruggen als de ander zich bij het zelf aansluit, waardoor de binaire oppositie is opgeheven en er ook niets meer te overbruggen valt. Door het belang van barmhartigheid te beklemtonen poogt de dichter vermoedelijk het goede voorbeeld te geven: om eendrachtig samen te leven moeten we (en vooral onze leiders) christelijke deugden nastreven.

Conclusie

De hierboven besproken refreinen illustreren dat de behoefte aan een eigen katholieke identiteit is ontstaan als gevolg van de Opstand: de aanwezigheid van de geuzen ('de ander') vraagt om een uiteenzetting van de identiteit van het zelf. In de refreinen wordt een binaire oppositie tussen de dichter en de geuzen geschetst die problematisch is. De refreindichter kan zich namelijk zowel afzetten tegen als verenigen met de geuzen. Aanvankelijk worden de geuzen als pendant van het zelf gepresenteerd: zij zijn opstandige beesten die tot tweedracht aanzetten, terwijl het katholieke zelf gericht is op eendracht, en bovendien op een (enigszins) harmonieus herstel van de eendracht. Met de marginalisering van de geuzen zet de dichter zichzelf daar als superieur tegenbeeld van af. In het derde refrein wordt de binaire oppositie tussen de dichter en de geuzen daarentegen doorbroken: het zelf verplaatst zich in de geuzen, waardoor dat zich ergens in het midden bevindt. Bovendien zouden de geuzen zich kunnen verenigen met het zelf (als die bereid zijn om genade te vragen en zich te bekeren). Zo bezien zijn de geuzen niet zozeer het tegenbeeld van het zelf, maar eerder een andere 'versie' van het zelf. Dat kan bovendien afgeleid worden uit de opmerkelijke noties

over het ‘volck’. De dichter beschrijft drie groepen (katholieken, geuzen en volk), terwijl zowel katholieken als geuzen in feite deel uitmaken van de bevolking, oftewel de laatste groep. Deze paradoxale uiteenzetting van de geuzen illustreert het dilemma van deze vroegmoderne refreindichter: de begeerde eendracht is alleen realiseerbaar bij een vereniging van zelf en ander. Dat is problematisch omdat de geuzen de door de dichter gehekelde tweedracht hebben veroorzaakt, waardoor hij die als de vijand beschouwt, maar vooral omdat hij het liefst terugkeert naar de *status quo ante* (zoals het vroeger was), waarvoor hij de geuzen juist weer nodig heeft. De verhouding tussen de dichter en de geuzen is daarom gecompliceerder dan Meertens heeft doen voorkomen: de refreindichter was diep afkerig van de ontstane verdeeldheid, en had mijns inziens vooral een ‘felle haat’ tegen de tweedracht.

Literatuur

- Arnhem, Gelders Archief, 0481 Familie Van Rhemen, inv.nr. 503.
- Bijns, A.**, *Seer scoon ende suyver boeck, verclarende die mogentheyt Gods, ende Christus ghenade, over die sondighe menschen*, Antwerpen 1567, ed. J. Keßler & J.B. Oosterman.
- Elslander, A. van**, *Het refrein in de Nederlanden tot 1600*, Gent 1953.
- Ferber, M.**, *A Dictionary of Literary Symbols*, Cambridge 2007.
- Fudge, E.**, *Perceiving Animals. Humans and Beasts in Early Modern English Culture*, New York 2000.
- Gumbert, J.P.**, ‘Nederlandse toneelhandschriften. Een codicologische oogopslag’. In: H. van Dijk, B. Ramakers et al., *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*, Amsterdam 2001: 76-82. Handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 72 J 48.
- Kampen, Stadsarchief, Rechterlijk Archief Kampen, inv.nr. 78-I, fol. 93v.
- Kampen, Stadsarchief, Rechterlijk Archief Kampen, inv.nr. 81, fol. 173v.
- Keßler, J., U. Kundert & J. Oosterman**, ‘Introduction. The Role and Function of Poetry in Debate and Controversy’. In: J. Keßler, U. Kundert & J. Oosterman (eds.), *Controversial Poetry 1400-1625*, Leiden 2020: 1-16.
- Love, H.**, *Scribal Publication in Seventeenth-Century England*, New York 1993.
- Meertens, P.J.**, ‘Een bundeltje Katholieke geschiedzangen uit de eerste jaren van de opstand’. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 43 (1924): 258-288.
- Moser, P.H.**, ‘Stand van Zaken. Verspreid verzameld. Rederijkersteksten in vroegmoderne verzamelhandschriften’. In: *Nederlandse Letterkunde*, 8 (2003) 2: 101-114.
- Poel, D. van der.**, ‘The Power of Song’. In: J. Keßler, U. Kundert & J. Oosterman (eds.), *Controversial Poetry 1400-1625*, Leiden 2020: 41-47.
- Pollmann, J.**, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635*, Oxford 2011.
- Pollmann, J.**, ‘Being a Catholic in Early Modern Europe’. In: A. Bamji, G.H. Janssen & M. Laven (eds.), *The Ashgate Research Companion to the Counter-Reformation*, London/New York 2013: 160-175.
- Porteman, K. & M.B. Smits-Veldt**, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*, Amsterdam 2016.
- Raber, K.**, ‘Shakespeare and Animal Studies’. In: *Literature Compass*, 12 (2015) 6: 286-298.
- Spivak, G.C.**, ‘The Rani of Sirmur. An Essay in Reading the Archives’. In: *History and Theory*, 24 (1985) 3: 247-272.

Bijlage: transcripties van de besproken refreinen

Anno 1566 ghuese clucht – Anno 1567 ghuese vlucht – Refreijn uter lucht.

Waer ick mij wende ofte waer ick mij kiere,¹
wel doermerkende Calvinus lere,
bevijndijck sijn anhangers seer seditieus. *seditieus: opstandig*
Elck draecht hem all waer hie de Here,
waer dat men coemtt tis Vijve le ghues!
Men mach well segghen vijse vaes,
want sie maken discoert, twijst, twijdracht.
Sie sijn in nijdicheijt gestelt soe boes,
well willende dat de Papen waren versmacht. *versmacht: omgekomen*
Alle Catholijke mijnschen worden verachtt
ende int ghemeyn Papisten ghenaeemtt.
Hadt men sie mogen verdempen up enen nachtt, *verdempen: ombrengen*
soe waer haer voernemen well gheraemtt.
Nu worden sie voer alle mijnschen bescaemtt,
want alle uproer hebben sie den volke ingeprentt.
Dus worden sie mijt anxt ende vrese gepraemtt
dat men wel mach seggen: ghij de Ghuesen bijntt,
Ghuesen, decket u nuesen, dat men u nijet en kentt.

Waer sijdt ghij nu Ghuesen alle toe samen?
Ick holde well dat ghescreven sijn u namen
de de Predicanten hebt ijngbrochtt, -
dat feijtt dat moechdij u well scamen -
ende hebt kerckmeisters na uwen sijn gesochtt
de tfolck hebben tot der predicatien gecochtt,
verweckende haer tot uproer, tis nijet gemijst.
Nu worden de sommijge an boemen geknochtt.
Tegens de overheijt hebdi dat volck gehijst,
prekende dat de Pawes is Anthicrijst,
dat hie de menschen dus lange heft verleijdt
ende twoert Goedts gelegen heeft achter de kijst.
Dese uproer is u sculdt, tmoet sijn gheseijdt.
De iusticie heft nu haer zweerd bereijdt,
want tis u sculdt dat de kerken sijn ghescent.

1 Deze regel is ontleend aan de eerste versregel van het derde refrein uit Bijns' bundel van 1567 (zie bijvoorbeeld ed. Keßler en Oosterman 2007: 36).

Nu macht u nijet baten al ist u leijdt,
verachtende de Hertochijnne onse Regent.
Ghuesen, decket u nuesen, dat men u nijet en kent.

Ghuesen ghy siedt well dattet Godt mijsshaecht,
want gij an allen sijden nu worden geplaecht.
Nochtant bliefdij gheheell obstijnaedt.
U volck wort gheslagen ende veriaecht.
De Papisten hebdi ter doet ghehaett,
ghij loegenversierders als duvels quaett,
seggende: Grave Lodewijck sal ons ontsetten.
Maer sijn kompst valt u toe laett,
de macht des Conijnges en moechdij nijet beletten.
tSacrament hebdi mijt voeten gaen verpletten,
seggende: daer licht Melijs in de halve maen.
Mijten hilligen olij gaet gij u scoenen vetten,
maer nu sijdi gheheell mijt de saeke belaeen.
Al hebdi blijdelijck ten nachtmale gegaen
end u vast in Calvinus eedt gheplant,
nu wijll de justicie haer handen an u sclaeen,
ghij worden vervolcht, waer ghij crupen oft rent.
Ghuesen, decket u nuesen, datmen u nijet en kent.

mijsshaecht: niet bevalt

obstijnaedt: koppig

Melijs: smadelijke naam
voor heilige hostie.

Prijnhelijke broeders, alle Catholijke mijnschen,
laet ons eendrachtich Godts ghenaeide bidden end wijnschen
voer onsen Conijnck andachtich ende stedijch
om de rebellen toe straffen voer alle mijnschen
de sich gehouden hebben seer meenedijch.
Ghij Steden, treckt mijt mij ene lijnij vredijch.
Coemtt alle ende legdett hoeft ijnden schoodt
ende nemet en exempelen an Valenchijn sedijch.
Den onnoselen nu doch bescermt in desen noodt.
Siet an Antwerp ende ander steden groet,
de des Conijncks toerne nijet en dorsten verbeijden.
sHertogenbussches twijst blijft oeck meest doot,
soe oeck tot Amsterdam, Delfft ende Leijden.
Wijldt doch u selven rust bereijden,
ontfanget den Heren van sConijncks wegen gesent,
oft u nakomelijngen sullent bescreijen,
want de Ghuesen hebben tspijdt inder asschen gewentt.
Ghuesen, decket u nuesen, datmen u nijet en kentt.

stedijch: standvastig

Een ander, anno 1567 in Julio.

Segt, hoe moegen de Ghuesen nu all vaeren?
Men hoerde sie ierst soe krijthen ende baeren.
Mij dunct sie sijn ghevallen inden sclaepe.
Haer predicanten gengen in allen hoeken verclaeren
dat alle religien de mosten verhaeren,
ja nonnen, begijnen, monniken ende paepen.
Ghelijck een wolff, vernijelende sijn scaepen,
sie meenden all dat volck toe verbijten.
Twas all: wech, wech gij ghescoeren aepen,
gij moet verschoeijen, al soldet u spijten.
Vijve le gues, vijve le gues! soe gengen sie krijten.
Twas all gewonnen spijll soe sijdt an stelden.
De beelden gengen sie uut der kerken smijten,
cloesters, godtshuysen sie toe neder velden.
All wat des Conijncks placaten vermelden
wolden sie nijet achten meer dan drupen.
Mij dunct men salt hon well vergelden,
want sie moeten als vossen in haer hoelen crupen.

verhaeren: door vernietiging
verdwijnen

verbijten: door bijten doden

verschoeijen: vluchten

De Guesen hebben veel ondaets bedreven.
Tscheen sie solden voer nijemant beven.
Haer haen was conijnck als sie anders nijet en wijsten.
Sie hebben boeken, refrejnen ende pasquillen gescreven,
de gengen sie voer sommijge poerten cleven
in spijdt van Catholijken dien sie hieten Papijsten,
om soe toe coemen inder rijker luijden kijsten,
als sommijge seggen, mer ick en segget nijet.
Somma, sie hebben tlandt ghebracht voll twijsten,
ende is all doer Calvinus leer gheschiedt
dat dijt volck dus hebben gherebelliertt.
Mer sie moeten nu sijngen en ander liedt,
want dat radt der ffortunen is nu soe verkiert
dat de Conijnck nu weder moet sijn gheeerdt.
Om pardon moeten sie nu nijgen ende stupen,
ende krijgen noch pardon, noch genade ongeseerdt.
Sie moeten als vossen in haer hoelen crupen.

nijgen ende stupen: onderwerpen

Hoe gaven de van Valenchijn den moet soe verloeren
daer sie nochtant den anderen hadden geswoeren
de stadt toe holden tot inder doedtt?

Mer doe Noerdtkarmes quam tnest verstoeren
ende liedt de twaleff Apostelen hoeren,
de daer uutspeoghen soe menyghen cloedt,
ach doe waeren sie alle in groeter noedtt.
Sie en kosten van vresen nijet ghedueren.
Dus de daer upstaen tegens haeren Conijnck mijngioodt,
sie sullent ten laesten noch moeten besueren.
Tegens hem en baten poerten noch mueren,
hoge wallen, thoerens noch diepe vesten.
Wat moegen sie scouwen an haer ghebueren:
Andtwerp, den Bousch openden haer poerten ten lesten,
Des hoept men, tsall hon vergaen ten besten,
mer de ghuesen moten uten weghe gaen scluijpen,
want krijgen sie nichil up haer requesten,
sie moeten als vossen in haer hoelen gaen crupen.

Prijnche.

Van dese Ghuesen wort noch vertelt
hoe dat sie machtich lagen int veldt
omtrent Vianen, omme Hollandt to bedwyngen.
Cloesters, abdijen hebben sie seer gequelt
ende mijt beroeft van haer guedt ende gheldt.
De Graeve van Megen quam sie besprijngen,
soe dat sie en ander liedeken mosten sijngghen
dat suver was al toe mael an stucken.
Tis nijet toe seggen wat sie vossen vijngghen,
daer sie der een deel oft hijngghen an strijcken.
Hertoch Erijck quam sie oeck verclijcken
mijt Noerdkerme, soet is ghebleken.
Nu derven de vossen van vresen nijet kijcken,
want sie sijn uten lande gheweken.
Ten mach hon nyet baten, noch bidden noch smeken.
Tis all verloeren, hoe dat sie gaen lupen.
Nu mach de Hertochynne in waerheyt spreken:
sie moten als vossen in haer hoelen crupen.

De Goesen bidden ghenade.

Ghelijck een kijndeken jonck unde vertaertt
onwetens mijsdaen heeft seer vervaertt,
voer tanschijn sijns vaders vresende sclaeagen

vertaertt: zwak
vervaertt: verschrikt

de vader, ansiende des onnosele aerdt,
erbarmt sich over sijn kynt onbeswaerdt
ende roeptet blijdelijck tot hem nae sijn behagen,
want de tranen des kijnts hem therte doerknaegen
des ghelijcks is oeck Crijstus over ons barmhartijch,
nijet begerende des sonders doot noch haer claegen,
mer dat sic hon bekieren en leven nijet versmartich.
O Philippe, ghenadige Conijnck, weest ons guedhartijch,
toentt uwe gratie over ons, u arme dienaeren.
Wij bekennen de mijsdaet tegens u seer crachtijch
mijsdaen toe hebben, wijlt ons doch spaeren.
Tijs waer, wij sijn wel waerdich dat ghy ons beswaeren,
mer wy hoepen up u ghenade, o Conijnck vol vreden,
vergeefdet ons, want wij wijsten nijet wat wij deden.

erbarmt: ontfermt

claegen: aanklacht

Cristus onse Conijnck altijt seer vroedijch,
hangende anden cruce mijt sijn wonden bloedijch,
voer de hem cruysten badt hie sijnen vader verheven,
benauwet wesende totter doott overfloedijch
thoende dat hie was een Heer sachtmoedijch
ende sprack: o vader, wijlt hemluiden vergheven,
sie weten nijet wat sie doen, mer laet hon leven,
end roept noch: coemt all de belast syn ende belaeden,
mytten packe der sonden, weest nijet van mij verdreven,
want ick wijll u ontlasten end vrijen van allen scaeden.
O Philippe edell bloedt, wijlt u beraeden
ons barmharticheytt toe toenen in desen onsen noott,
omme to ontfangen u ondersaten in ghenaeden
de u ewych willen getrou blijven tot inder doott,
sonder tegenstant uwer mandaten cleijn noch groot
oft wederspannijch tsijn in ewijchheden.
Vergeefdet ons, want wij wijsten nijett wat wij deden.

vroedijch: wijs

wederspannijch: verzettend

De ene moeder ant cruce hangende voll desolatie
berow creech van sijns quaden levens imaginatie
ende sprack: mer heer, wijlt mijns gedencken jolijs.
Cristus anhoerde sijn hertlijck lamentatie
end toende over hem ter stontd sijn mijlde gratie,
seggende: hueden suldij mijt mij sijn int Paradijs.
Petrus, all versaekhie Cristum sijnen meester onwijs,
hie wyldes nijet gedencken langhe stonden.
Magdalena leefde oeck inder sonden affgrijs,

desolatie: diepe smart

lamentatie: weeklacht

mer heft an de voeten Cristi genaede ghevonden.
De here is seer langmoedich over onse sonden.
Des ghelijck, o heer Conijnck, wylt langmoedich wesen,
wilt ons in u ghenade ontfangen uut tsharten gronde,
gelyck de verloeren soene van sijnen vader ghepresen
worde ghenadich ontfanghen, alsoe wy lesen.
Geeft ons ghenae de voer recht, dats onse bede,
vergeefdet ons, want wij wijsten nijet wat wij deden.

Prijnche.

Wij wijsten nijet wat wij deden, dat is waerachtijch.
Tscheen toe sijn over all een plaege twedrachtijch,
oeck in jonge kijnderen, miraculoes boeven natueren.
Sie scloegen, sie smeten end vernijelden crachtijch
tghene dat sie nauwe waeren machtich.
Noijt sach men ter werlde des ghelijcke ghebueren.
Sie doerliepen de kerken und cloesters achter end voeren,
tsceen toe wesen de karmijfsfeste verheven.
O ghenedige Conijnck, opent ons uwes herten oeren.
Wij vallen u toe voete als ballijnghen verdreven,
biddende oetmoedijch: wijlt ons doch verhoeren,
u ogen der barmherticheijt wylt over ons slaen,
want sonder u ghenae de moeghe wij nijett leven,
ende kennen dat wy qualijck waeren beraen.
Mer tis toe late bedocht nae dattet feyt is gedaen.
Ontsegget ons doch u ghenae de nijet, mer bruket reden.
Vergeefdet ons, want wij wijsten nijet wat wij deden.